

Петар МИЛОШЕВИЋ*, pelepero9@gmail.com

ХРИСТИФОР МИХАЈЛОВИЋ – ДВА КРУГА ОД ЗАВАЛЕ ДО ЖИТОМИСЛИЋА

ABSTRACT: Worldly Risto Korac, or spiritually Hristifor Mihajlović is a name that played a very significant role in the life of the Serbian Orthodox Church from the mid-19th to the first decades of the 20th century. This, as well as many other figures from the church history of the mentioned period, have been almost completely forgotten and marginalized as topics for researchers. That was one of the main reasons for writing this work – to be torn from oblivion! In this work, we have tried to shed as much light as possible on the personality of an almost forgotten Serbian writer, national worker and dedicated researcher of the history of the Serbian book. Mihajlović left a significant mark in two monasteries. These are the Zavala Monastery, where he learned his first letters, became a monk and was abbot, and the Žitomislić Monastery, where he became an archimandrite and where he spent the last years of his life. He was a true fighter for the church to which he dedicated his entire life. He was at the service of the Serbian people who were going through the difficult times of Turkish and Austro-Hungarian occupation. This work was created based on available sources, periodicals and literature using modern historical methodology.

KEYWORDS: Hristifor Mihajlović, Risto Korac, monk, abbot, archimandrite, Zavala, Žitomislić.

Попово поље представља велику долину динарског крашког система. Пружа се правцем сјеверозапад – југоисток, а паралелно је са Јадранским морем. Захвата површину од око 46 km². Дугачко је око 32 km, а просјечна ширина му је око 3 километра. Оивичено је младим вјеначним планинама, не већим од хиљаду и четири стотине метара. То су: Жаба, Липница, Врањак и Бјеласница са сјеверозападне стране, а према

* Музеј Херцеговине у Требињу. Herzegovina Museum in Trebinje.

граница са Далмацијом су висови Градина, Рујница, Трескавац, Братогошац, Острог, Брековац и Кључница.¹

Кроз Попово поље тече ријека Требишњица, некада најдужа понорница у Европи. Она је понирала на крају поља у неколико понора све док није бетонирано њено корито. До шездесетих година прошлог вијека Требишњица је плавила читаво поље. Попово поље испресијецано је подземним каналима и понорима (јамама).² У јесењем и зимском периоду понори не могу да приме огромну количину воде и због тога се ствара велико језеро. Према казивању старијих мјештана Попова, дубина воде на пољу је била и до 30 метара. Вода се задржавала од октобра до маја сваке године, а понекад чак и до средине љета, до јула.³ Након повлачења воде, на њивама би остајао плодни муљ, као у Египту након повлачења Нила. Управо зато Попово поље носи и назив Херцеговачки Мисир.⁴

Тридесетак мањих и већих села чини Попово поље. Једно од већих села било је Завала. Налази се можда на најљепшој локацији у Поповом пољу, са лијеве стране Требишњице, при брду. Село је добило име по свом положају за валом (бријегом), било да му се долази из поља или од Сланого. Мјесто је у прошлости имало, али и данас има значајан стратешки положај. Ниједно мјесто у Поповом пољу у прошлости не истиче се по историјским подацима као Завала. Осим писаних података, народно предање забиљежило је више догађаја који говоре о старини овог насеља. Често су се те приче, које је народ преносио с кољена на кољено, показале тачним приликом археолошких ископавања и истраживања о одређеним локалитетима.⁵

Завалу је природа богато наградила. На првом мјесту је пећина Вјетреница која је била насељена још у далекој прошлости. На њеном улазу се и данас могу видјети средњовјековни споменици, као и сцене из живота средњовјековног човјека уклесане у стијени. Испод пећи-

¹ Миленко С. Филиповић у Љубо Мићевић, *Попово у Херцеговини, антропогеографски приказ*, Сарајево, 1959, стр. 9–10.

² На понорима су изграђене млинице тзв. *Јамаре*. Углавном се налазе уз корито ријеке Требишњице. Основна карактеристика им је кружни дебели камени зид са спољне стране са кога се степеницама спушта унутра. На зиду, при води налази се отвор кроз који улази вода која покреће воденички камен. Ове млинице могу да раде у току читаве године, све док их вода не преплави. Братислава Владић-Крстић, *Народни живот и култура Срба у Источној Херцеговини*, Требиње 2019, стр. 57.

³ Постоји податак из 1915. године да поље није било под водом само 52 дана. (Преузето из публикације *Хидроелектране на Требишњици 1968–2018*).

⁴ Симо Радић, *Требиње и Попово од XI до XV вијека*, Нови Сад, 2017, стр. 10 (необјављени мастер рад).

⁵ (https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=17354 приступљено 5. октобра 2023. године у 16.31).

не, у крају поља, постоје два извора који љети не пресушују: Лукавац и Бован. У непосредној близини села има још „живе воде“ – извора и локава. То су: Поткривеник, Битомишље, Црњава, Бјелушица, Орлица, Пиштет и др. Завала је у Попову најбогатије мјесто са питком и здравом водом.⁶

Селу Завали су одувјек припадала и три засеока, која су заједно с њом чинила једну цјелину. То су: Будим (Будин) До, Марева (Мухарева) Љут и Чешљари. У близини Завале налази се село Чваљина одакле је средњовјековна властела Чихорићи.⁷ Град у Клисурси, или Поповски град, како се још зове, је средњовјековно утврђење и налази се у брди-ма изнад Завале. Поповски град, познат је у историјским изворима и као град Херцег Стефана Вукчића Косаче.⁸ Средњовјековни манастир Завала посвећен је Ваведуњу Пресвете Богородице, а налази се у централном дијелу села, испод брда које се зове Острог. Недалеко од манастира налази се и средњовјековна некропола и остаци црква Свете Петке и Светог Петра. Код ове последње пронађени су украшени дијелови камене пластике који се датирају у период од XIX до XI вијека.⁹ Све ове наведене чињенице нам говоре о континуитету живота људи на овоме простору, као и о значају самог мјеста. Завала је одувјек имала повољне услове да буде управно и духовно сједиште Поповог поља.

Сачувани су подаци за бројне породице које су живјеле у овој селу. Знаменита породица Кадијевић помињала се још у XVII вијеку. Сем њих, у XVIII вијеку знало се за још неколико родова који су боравили у селу, као што су презимена: Зец, Перишић, Крунић, Климента, Појужило (Појужина), Круљ, Башица и Бравичић. У XIX и почетком

⁶ Миленко С. Филиповић у Љубо Мићевић, *Попово у Херцеговини, антропогеографски приказ*, Сарајево, 1959, стр. 147; Јефто Дедијер, Обрен Ђурић-Козић, Миленко С. Филиповић, Љубо Мићевић, *Херцеговина. Антропогеографске студије*, Гацко, 2010, стр. 610.

⁷ Они су се сахрањивали у Величанима. На једном стећку се налази натпис који говори о Чихорићима. На основу њега сазнајемо да ту лежи раба Божија Полихранија, свјетовног имена („зовом мирским“) госпођа Радача, жупана Ненца Чихорића супруга („кућаница“), невјеста жупана Вратка, слуге Дабижива у тепчије Стипка, кћи жупана Милтена Драживојевића, а казанца Санка сестра. Споменик („биљег“) постави син Дабижив, са помоћу Божијом са својим људима у дане господина краља Твртка. Константин Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, у: „Зборник Константина Јиречека“ I, Београд, 1959, стр. 428; Симо Радић, *Требиње и Попово од XI до XV вијека*, Нови Сад, 2017, стр. 38 (необјављени мастер рад).

⁸ Михаило Динић, *Земље Херцег Светога Саве*, Београд, 1940, стр. 184; Миленко С. Филиповић у Љубо Мићевић, *Попово у Херцеговини, антропогеографски приказ*, Сарајево, 1959, стр. 46.

⁹ Музеј Херцеговине, односно Завичајни музеј Требиње је 1957. године вршио археолошка ископавања у Завали. Маријан Сиврић, *Arheološka izložba – katalog*, Trebinje 1970, стр. 9.

XX вијека живјеле су православне породице: Вукановић (7 кућа), Мракићи (5 кућа), Чалак (3 куће), Дреч (3 куће), Шешел (2 куће), Мисита (2 куће), Сопић, Срба, Мићевић, Чихорић, Пендо, Вулић и Кораћ по једна кућа. Католици су: Андрићи (7 кућа), Торићи и Јовићи (по 4 куће), Лете и Крчеки (по 3 куће) и Приморци једна кућа. У Завали су живјели и муслимани, једна кућа Синановића.¹⁰

Братство Кораћ живи у Завали „од давнина“. Рачунају се међу најстарије становнике заједно са Србама и Сопићима. Према породичном предању даљим поријеклом су из Црне Горе. Најстарији познати Кораћ из Завале је Михајло. Он је живио крајем XVII вијека. У једном турском попису из 1701. године помињу се Михајло Николин и Михајло Јакин у мјесту Завала.¹¹ Могуће је да је један од њих двојице родоначелник ове породице. Такође, крајем XV вијека у Херцеговини се јавља име Кораћ, а међу катунарима Попова помињу се Живко и Милоброд, синови Кораћа који зимују у селима око Љубомира, а љетују у Равном.¹² У Конавлима, у селу Груда помињу Кораћи 1673/4. за које се сматра да су родом из Херцеговине.¹³ Поред Завале, Кораћи су раније настањивали и село Веља Међа, такође у Поповом пољу. Од њих, по предању, потичу и католици Марићи из Бурмаза код Стоца.¹⁴ Презиме Кораћ изведено је од истоимене ријечи што означава чекић који се користи за поткивање коња. У Завали славе Светог Николу.¹⁵

Тежак Михајло Кораћ и његова супруга Марија добили су сина коме су на крштењу дали име Ристо. Ристо Кораћ, касније Христифор Михајловић, по очевом имену је узео презиме, рођен је средином деветнаестог вијека. Постоје недоумице око године његовог рођења. Двије године се помињу као могућност. То су: 1853. и 1854. Љубинка Којић наводи 1853. годину у своме дјелу о манастиру Житомислићу.¹⁶ Та година уклесана је и на споменику који се налазио уз сјеверни зид наоса, а данас је измјештен у гробље у непосредној близини манастира. Предање

¹⁰ Миленко С. Филиповић у Љубо Мићевић, *Попово у Херцеговини, антропогеографски приказ*, Сарајево, 1959, стр. 149-152; Јефто Дедијер, Обрен Ђурић-Козић, Миленко С. Филиповић, Љубо Мићевић, *Херцеговина. Антропогеографске студије*, Гацко, 2010, стр. 612-615.

¹¹ Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo, 2016, стр. 289.

¹² Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, стр. 116-122.

¹³ Јован Вукмановић, *Конавли, антропогеографска и етнолошка испитивања*, Београд, 1980, стр. 389.

¹⁴ Јефто Дедијер, Обрен Ђурић-Козић, Миленко С. Филиповић, Љубо Мићевић, *Херцеговина. Антропогеографске студије*, Гацко, 2010, стр. 292-302.

¹⁵ Risto Milićević, *Hercegovачка prezimena*, Beograd, 2005, стр. 426.

¹⁶ Љубинка Којић, *Манастир Житомислић*, Сарајево, 1983, стр. 198.

Родна кућа Христифора Михајловића данас (фото: Миомир Кораћ)

у породици такође каже да је рођен Ристо Кораћ 1853. године.¹⁷ Насупрот томе, духовни лист „Источник“ за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини доноси списак свештенства епархије захумско-херцеговачке на дан 31. октобра 1905. године. У томе документу налази се име Христи-

фора Михајловића и уписна је година рођења 1854.¹⁸ Иста година наведена је у „Шематизму српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1912“¹⁹ и у „Споменици епархије захумско-херцеговачке живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење 1918–1928.“²⁰ По нашем скромном мишљењу већа могућност да је ипак 1853. година рођења Христифора Михајловића због натписа на крсту који је Христифор сам могао уклесати. Што се тиче шематизама вјероватно да је у првом направљена грешка, а сваки наредни да је настао на основу првог.

О најранијем добу, дјетињству и школовању Риста Кораћа имамо врло мало података. Оно што знамо јесте да је са десет година отишао је у манастир Завалу, који се налази у близини његове родне куће, да учи. Ту је остао десет година. У монашки чин је ступио 1. новембра 1873. године и добио име Христифор. Крајем истог мјесеца, тачније 27. и 28. новембра, рукоположен је у чинове ђакона, а потом и презвитера.²¹ Дана 29. јуна 1880. године произведен је за игумана манастира Завала.²²

Манастир Завала је по народној традицији подигнут у давна времена. Као и друге манастире у Херцеговини, традиција их везује за цара

¹⁷ Подаци прикупљени од потомка Миомира Кораћа.

¹⁸ *Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини*, Сарајево, бр. 11 и 12, 31. децембар 1905, стр. 341.

¹⁹ *Шематизам српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1912*, Сарајево, 1912, стр. 638.

²⁰ *Споменица епархије захумско-херцеговачке живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење 1918-1928*, Ниш, 1928, стр. 140.

²¹ *Споменица епархије захумско-херцеговачке живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење 1918–1928*, Ниш, 1928, стр. 140; Јован С. Радојичић, *Биографије Срби западно од Дунава и Дрине*, том II И-О, Нови Сад, 2009, стр. 945.

²² *Српска православна херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године (с додатком)*, ур. Јован Муцковић, Мостар, 1901, стр. 64.

Константина и његову мајку царицу Јелену.²³ Према предању цар Константин је заслужан за подизање манастира Тврдоша, Завале, Добрићева и Косијерева.²⁴ Цар је оставио Богородичину икону на брежуљку Петковица гдје је намјеравао направити цркву. Другог дана пронађе икону испред улаза у пећину, на мјесту данашње цркве. Чудесно помјерање иконе понови се још пар пута те цар схвати да му икона показује мјесто гдје треба да направи своју задужбину.²⁵ Постоји, међутим и друго предање да су Немањићи ктитори манастира. Народна традиција помиње и манастирски печат који у свом натпису има годину 1271, али се не чини баш поузданим за датовање самог манастира.²⁶

Најстарији писани документ о манастиру је са почетка XVI вијека. У том документу из 1514. године помиње се извјесни Божо, син Радослава из Орахова дола који је продао виноград Серафијону, игуману манастирском. Такође, у XVI вијеку издат је ферман да се обнови трошна црква 1587. године. У XVI вијеку Завала је имала развијену преписивачку радионицу. Из тог периода су сачувани „Минеј за мјесец фебруар“ и „Богородичник“. Поред ових, у манастиру се налазе и издања старих српских штампарија „Октоих“ и „Службеник“ Божицара Вуковића, „Јеванђеље“ из Мркшине цркве, „Триод“ Стефана Мариновића из Скадра те „Псалтир“ цетињске штампарије Ђурђа Црнојевића.²⁷

У XVII вијеку у манастиру се наставља преписивање богослужбених књига. Тако су настали „Минеј за март“ и „Минеј за новембар“, „Јеванђеље са поукама“, „Минеј за мај“, те „Житије Светог Саве и Хиландарски типик“. На самом почетку овог вијека манастир проширује своје посједе тако што купује нове винограде. Манастир је одржавао добре везе са Хиландаром. За вријеме патријарха Пајсија и херцеговачког митрополита Симеона манастирска црква је фрескописана. Живопис је радио хиландарски монах Георгије Митрофановић 1619. године.²⁸ У првој половини XVII вијека у манастиру свој монашки живот започео је Стојан Јовановић, касније

²³ Владимир Ћоровић, *Манастир Завала*, у: *Старинар*, Београд, 1922, стр. 212; Владимир Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999, стр. 159.

²⁴ Нићифор Дучић, *Књижевни радови I*, Београд, 1891, стр. 6-7.

²⁵ Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љетописи*, Сарајево, 1976, стр. 84-85.

²⁶ Vid Vuletić, *Starobosanski natpisi u Hercegovini*, Zagreb, 1866, str. 36-37; Љиљана Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука, 2002, стр. 224; Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука, 2015, стр. 30.

²⁷ Владимир Ћоровић, *Манастир Завала*, у: „Старинар“, Београд, 1922, стр. 213; Владимир Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999, стр. 160; Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука, 2015, стр. 31-32.

²⁸ Љиљана Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука, 2002, стр. 225-226.

Свети Василије Тврдошки и Острошки, који је рођен 1610. године у оближњем селу Мркоњићи.²⁹

Године 1722. манастир је порушен, али је црква сачувана. То је период када су Млечани протјерани са овога дијела Херцеговине, послје Пожаревачког мира 1718. године. У XVIII вијеку Завала је примила богате поклоне у књигама. Позната су имена локалних добротвора, али оних и из Босне. Међу манастирским књигама нашло се и мноштво руских штампаних издања – „Јеванђеља“ из 1754. и 1760. године, затим „Камен вјере“, „Службе Светом Николи“, шест мјесечних „Минеја“, „Акатист“ и друге.³⁰

За вријеме игумана Исаије Шојића (1816–1839) црква је покривена, ограђена порта, подигнуте помоћне просторије и обновљене келије. Манастир је имао велике посједе у то вријеме. Скоро у сваком селу Поповог поља манастир је имао посједе.³¹ У вријеме слободарских војевања Срба по Херцеговини, под вођством Луке Вукаловића, 1852–1862. године, црногорски књаз Никола I Петровић позвао је братство манастира Завала да раде на ширењу устанка. За вријеме устанка у манастиру је, заједно са многобројним домаћим становништвом, боравила устаничка војска на челу са свештеником Пером Митановићем и капетаном Илијом Ђукановићем.³²

Ни наредни устанак, Невесињска пушка 1875–1878, није мимоишла манастир Завалу. На Петровдан 1875. године дон Иван Мусић је у овоме манастиру, у присуству вјерних устаника, положио устаничку заклетву. Том приликом Блажо Петровић му је у име књаз Николе уручио чин војводе. Мусић је тада скинуо мантију, а огрнуо кићену доламу, те

Манастир Завала крајем XIX вијека
(цртеж објављен у *Die osterreich-
ungarische Monarchie in Wort und Bild*,
1901)

²⁹ Ава Јустин Поповић, *Живот Светог Василија Острошког чудотворца*, у: „Житија светих (за април)“, Београд, 1994, стр. 1969.

³⁰ Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука, 2015, стр. 34-35.

³¹ Прокотије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љетописи*, Сарајево, 1976, стр. 83.

³² Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Билећа, 2007, стр. 407–415.

се опасао кубурама, јагаганом и сабљом димискијом. Сви присутни су дигли три прста и узвикнули: „Живио књаз Никола!“³³

Почетком Невесињске пушке 1875. године Христифор Михајловић је напустио манастир и прикључио се устаничким четама које су се сукобљавале са Турцима. Немамо много података из тог периода, али се поуздано зна да је учествовао у бројним борбама и сусретао се са књазом Николом, као и дон Иваном Мусићем. У манастир Завалу се вратио 1879. године.³⁴ Наредне, 1880. године, 29. јуна произведен је у чин игумана.³⁵

Преговарао је са агама почетком 1882. године о организованој заједничкој борби против аустроугарских власти.³⁶ Због тога је био под сталном присмотром власти, чак је у другој половини године морао да се склони на Фрушку гору. У Сремским Карловцима је двије године о сопственом трошку похађао је Богословију у Сремским Карловцима. Често је служио и саслуживао у карловачким црквама. Остао је упамћен у народу, али и међу свештенством и монаштвом као добар бесједник.³⁷

Опет се вратио у манастир Завалу 1885. године. Приписују му се заслуге за обнову манастира након Херцеговачког устанка. Обновио је келије, озидани су конаци, набављене су богослужбене књиге и иконе и озидана и проширена порта. При манастиру је основана Српска школа 1886. године.³⁸

Тада почиње да се бави проучавањем материјалних и културних добара на простору Херцеговине. Предмет његових вишегодишњих истраживања било је његово родно село Завала и њена културна баштина. Први свој рад објавио је у листу „Босанска вила“ под називом „Манастир Завала у Херцеговини и његове старине.“³⁹ Ово је први књижевни

³³ Јасмина Милановић, *Delfa Ivaniћ. Успомене*, Београд, 2012, стр. 5-6, 42; Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини (1875-1878)*, Требиње, 2023, стр. 75-97.

³⁴ Горан Васин, *Михаиловић, Христифор (Ристо)*, у: „Српски биографски речник“, књ. 6 Мар-Миш, Нови Сад, 2014, стр. 886.

³⁵ *Српска православна херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године (с додатком)*, ур. Јован Муцковић, Мостар, 1901, стр. 64; *Споменица епархије захумско-херцеговачке живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење 1918-1928*, Ниш, 1928, стр. 140.

³⁶ Namdija Kapidžić, *Hercegovачki ustanak 1882*, Sarajevo, 1958, str. 41.

³⁷ Горан Васин, *Михаиловић, Христифор (Ристо)*, у: „Српски биографски речник“, књ. 6 Мар-Миш, Нови Сад, 2014, стр. 886.

³⁸ Горан Васин, *Михаиловић, Христифор (Ристо)*, у: „Српски биографски речник“, књ. 6 Мар-Миш, Нови Сад, 2014, стр. 886.

³⁹ Христифор Михајловић, *Манастир Завала у Херцеговини и његове старине*, у: „Босанска вила“, Сарајево, 1888, бр. 17, стр. 263-264; бр. 18, стр. 279-280; бр. 21, стр. 282-330; бр. 22, стр. 344-348; бр. 23-24, стр. 361-365.

и научни рад о овом старом српском манастиру. Имајући то у виду, Михајловић се истински потрудио да напише исцрпан рад са циљем да читаоце „Босанске виле“ подробно информише о историјату манастира и о његовом географском положају. Посебну пажњу посветио је библиографском попису и опису рукописних и штампаних србуља. Као игуман завалског манастира Михајловић је био у обавези да води евиденцију манастирских предмета и да се стара о библиотеци. Према његовом писању манастирска библиотека посједовала је 42 србуље, као и значајан број „тврђа“,⁴⁰ које потичу из XVI, XVII, и XVIII вијека. Осим овог чланка објављеног у „Босанској вили“, Михајловић је писао сродне радове публиковао их у Гласнику Земаљског музеја. То су радови о пећини Вјетреници,⁴¹ затим, манастиру Завали и пећини Вјетреници,⁴² и Цркви Св. Петра у Завали.⁴³

Такође, написао је рад под насловом „Старинске гробнице“ који је објављен у „Босанској вили“.⁴⁴ У поменутом чланку, Христифор Михајловић је писао о стећцима, за које он има посебан назив. Стећци су, према његовом мишљењу, споменици православне провенијенције, иако су, у то вријеме, аустроугарски и хрватски научници одбацивали њихово православно поријекло. Рад је, на неки начин, одговор на неистине које су систематски развијане под окриљем владавине министра Бенјамина Калаја. Стварањем тзв. босанског језика и тзв. босанчице радило се на континуираном потирању православног српског језичког и културног поријекла већинског становништва Босне и Херцеговине. Стога овај рад Христифора Михајловића представља значајан допринос освјетљавању овог, увијек актуелног, питања.⁴⁵ Наредне, 1892. године објављен му је још један чланак у „Гласнику Земаљског музеја“ под називом „Град у Клисури“ који се односи на средњовјековно утврђење изнад Завале, познатије као Поповски град.

⁴⁰ Појам „тврђе“ Михајловић користи приликом означавања административно-правних списа, нпр: за фермане, бурунтије, фетме, тапије итд. Христифор Михајловић, *Манастир Завала у Херцеговини и његове старине*, у: „Босанска вила“, Сарајево, 1888, бр. 17, стр. 264.

⁴¹ Христифор Михајловић, *Вјетреница – пећина у Завали*, у: „Гласник Земаљског музеја“, Сарајево, 1889, стр. 18–21.

⁴² Христифор Михајловић, *Манастир Завала и Вјетреница пећина*, у: „Гласник Земаљског музеја“, Сарајево, 1890, стр. 130–143.

⁴³ Христифор Михајловић, *Црква Св. Петра у Завали*, у: „Гласник Земаљског музеја“, Сарајево, 1890, стр. 271–273.

⁴⁴ Христифор Михајловић, *Старинске гробнице*, у: „Босанска вила“, Сарајево, 1891, бр. 11, стр. 167–168; бр. 12, стр. 185–186.

⁴⁵ Радославка Сударушић, Јустин Годић, *Рукописна и штампана ћириличка баштина у радовима архимандрита Леонтија Нинковића и Христифора Михајловића, Вукових сљедбеника у Херцеговини*, у: „Годишњак“, Фоча, 2015. стр. 184.

За надзиратеља мостарског протопрезвитеријата и пароха постављен је 1891. године. Посебну бригу водио је о мостарским црквама. Новчаним прилозима помагао је рад Српског пјевачког друштва „Гусле“. Својим личним залагањем успио је да пошаље петнаест сиромашних херцеговачких ђака на школовање у Угарску 1893. године.⁴⁶

У цркви у Мостару Христифор Михајловић држао је бесједу поводом нове 1893. године. Та бесједа је објављена у „Босанско-Херцеговачком Источнику“.⁴⁷ Михајловић је наставио да пише и након преласка у Мостар. Међутим, његово писање прекинула је једна афера. У њеном центру нашао се Христифор Михајловић, који је са још неколико грађана Требиња, био оптужен да је фалсификовао тестамент Стефана Черовића. Стефан Черовић, први Србин начелник Требиња под аустроугарском владавином умро је 15. маја 1892. године (по старом календару) у 42. години живота.⁴⁸ Тадашњи листови преносе да је тестаментом оставио 50.000 форинти за добротворне сврхе. Требињској српској-православној општини завјетовао је своју кућу за женску школу у вриједности од 40.000 форинти, цркви у Подгљивљу 3.000 форинти, цамији у Требињу 1.000 форинти и сиротињи 1.000 форинти.⁴⁹ Аустроугарски органи власти су посумњали у аутентичност овог тестаментa и одмах отворили истрагу. Том приликом ухапшен је Христифор Михајловић и Герасим Јовановић, игуман манастира Дужи и још неки грађани Требиња. Михајловић се налазио уз Черовића у посљедњим данима његовог живота. Алберт Мале, професор из Париза и „добро познати наш пријатељ“ у свом чланку о Босни и Херцеговини наводи да је Черовић преминуо без завјештања. Насљедници су жељели да испуне његову жељу. Мале даље наводи да је „Христифор Михајловић, мостарски архимандрит потписао његов завештај, [...] али превара би откривена и архимандрит дође под суд и би концем декембра осуђен на три и по године тамнице.“⁵⁰

Казну затвора служио је у Мостару и Лепоглави од 1895. до Божића 1898. године када је изашао и вратио се у манастир Завалу.⁵¹ У „Шематизму“ из 1900. године помиње се Христифор Михајловић као

⁴⁶ Горан Васин, *Михајловић, Христифор (Ристо)*, у: „Српски биографски речник“, књ. 6 Мар-Миш, Нови Сад, 2014, стр. 886.

⁴⁷ Христифор Михајловић, *Бесједа на нову годину*, у: „Босанско-Херцеговачки Источник“, Сарајево, 1893, стр. 34–37.

⁴⁸ *Босанска вила*, бр. 17, Сарајево, 1892, стр. 271.

⁴⁹ *Учитељ*, Београд, 1893, стр. 615; *Босанско-Херцеговачки Источник*, Сарајево, 1893, стр. 191.

⁵⁰ Алберт Мале, *Босна и Херцеговина*, у: „Дело“, Београд, 1897, стр. 342.

⁵¹ Горан Васин, *Михајловић, Христифор (Ристо)*, у: „Српски биографски речник“, књ. 6 Мар-Миш, Нови Сад, 2014, стр. 886.

игуман манастира Завала.⁵² Да тада није био у Мостару потврђује часопис „Звезда“ у коме се 1900. године наводи „Христифор Михајловић, бивши парох мостарски“.⁵³

На празник Силаска Светог Духа на апостоле у Јерусалиму, педесет дана након Христовог Васкрсења, у народу познатији као Тројичиндан, 27. маја 1903. године на трон Захумско-херцеговачке епархије устоличен је Петар Зимоњић. На његовој хиротонији служила су сва три митрополита из Босне и Херцеговине, дабробосански Николај Мандић, зворничко-тузлански Григорије Живковић и бањалучко-бихаћки Евгеније Летица. На свечаности је било преко три стотине народних изасланика из црквеношколских општина, преко три хиљаде људи из читаве Херцеговине и преко педесет свештеника. Међу свештеницима био је и Христифор Михајловић који је служио „свечано бденије“ уочи хиротоније.⁵⁴

Крајем исте године, Христифор Михајловић је држао бесједу на сахрани Христифора Милутиновића, свога саборца и великог пријатеља. На крају свог говора рекао је да је покојник био један од „најбољих, најспремнијих, најзаслужнијих и најпопуларнијих монаха у Херцеговини, те се њиме свештенство мирског и монашког чина поносило а народ га је као оца безгранично волио, љубио и слушао...“⁵⁵ Вјероватно је у манастир Житомислић прешао послвије смрти игумана Христифора Милутиновића. То потврђује и један документ из манастира Завала гдје се 12. Септембра 1904. године као „управитељ-игуман“ потписао Никифор Вуиновић.⁵⁶

У наредном шематизму који је објављен 1906. године у манастиру Житомислићу („Житомишљићу“) игуман је био архимандрит Христифор Михајловић.⁵⁷ Исте године Михајловић помиње се поводом спора међу сељанима о мјесту градње нове цркве у селу Љути До. Тада је изаслан „Христифор Михајловић, игуман житомислићки, и Ристо Терзић, парох љубушки.“⁵⁸

У Споменици епархије захумско-херцеговачке из 1928. године наводи се да је Христифор Михајловић одликован оредном књаза Дани-

⁵² Српска православна херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године (с додатком), ур. Јован Муцковић, Мостар, 1901, стр. 64.

⁵³ Звезда, лист за забаву, поуку и књижевност, Београд, 1901, стр. 295.

⁵⁴ Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1903, стр. 164.

⁵⁵ Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1903, стр. 349.

⁵⁶ Допис управе Манастира Завала Котарском уреду у Љубињу о именовану учитеља Бранка Скочајића, АБиХ, ЗВС, К.160/150-471, 1905.

⁵⁷ Шематизам Српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1906, Мостар, 1907, стр. passim.

⁵⁸ Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1906, стр. 492.

ла трећег степена. Ово одликовање дао му је црногорски краљ Никола I Петровић 1911. године.⁵⁹ Исте податке доноси и Јован С. Радојичић у свом дјелу, вјероватно позивајући се на претходно наведено.⁶⁰ Међутим, истражујући за овај рад нисмо наишли на то одликовање. Не помиње се у „Гласу Црногорца“, листу који је био службени орган за вријеме владавине посљедњег владара из династије Петровић-Његош. У поменути новинама налазимо Христифора Михајловића 1910. године, непосредно прије крунисања Николе I за краља. У једном чланку помињу се „одлични гости“, три архимандрита: Дечански Кирил, из Пећке патријаршије Маским и Житомислићки Христифор.⁶¹ Несумњиво је да је Христифор Михајловић присуствовао крунисању, али о одликовању за сада немамо трага.

Мирним монашким животом живио је у манастиру Житомислићу све до 1914. године и почетка Првог свјетског рата. Године 1911. архимандрит Христифор Михајловић се налази на списку пренумераната, односно претплатника за „плаво коло“ српске књижевне задруге.⁶²

Иницијативом митрополита Петра Зимоњића и заслугом архимандрита Михајловића у манастиру Житомислићу је 1913. године основана монашка школа. За првог и јединог учитеља био је постављен млади Драгутин Тихи, свршени ученик Богословије у Рељеву. Школа није дуго радила. Затворена је почетком Првог свјетског рата. Учитељ је ухапшен и одведен у логор у Араду гдје је и преминуо 21. јануара 1915. године.⁶³

Манастир Житомислић је у току Првог свјетског рата био трн у оку окупаторима. За вријеме демонстрација, одмах послје Принципових хитаца, постојао је план шуцкора и руље да се сруши манастир. Међутим, то је спријечила војска која је дошла на приједлог муслимана Салка Ђукића. Он се упутио у Мостар и упознао власти са намјерама шуцкора и демонстраната и њихова намјера је пропала. Од тада је стално тражен повод да се манастир сруши. Већ 16. августа 1914. године погинуо је један чувар пруге у близини самог манастира. То је била прилика да се оптужи архимандрит Христифор Михајловић са братством манастира. Истог дана, пљачкашка банда дошла је у манастир и одвела архимандрита Христифора, јеромонаха Макарија Радоњића, искушеника

⁵⁹ *Споменица епархије захумско-херцеговачке живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење 1918-1928*, Ниш, 1928, стр. 140.

⁶⁰ Јован С. Радојичић, *Биографије Срби западно од Дунава и Дрине*, том II И-О, Нови Сад, 2009, стр. 945.

⁶¹ *Глас Црногорца*, Цетиње, 1910, стр. 6.

⁶² *Службени лист Српске књижевне задруге*, Београд, 1911, стр. 60.

⁶³ Ђуро Сврдлин, *Основна школа у животу села Житомислић*, Источно Сарајево, 2011, стр. 113.

Илију Деретића, старог послужитеља Вукана Вукановића и једног тежака из сусједног села Пијесака. Одведени су у Мостар, гдје су били девет дана пребијани, псовани и злостављани на више начина. Чак су архимандрита Христифора Михајловића тјерали да се крсти латински, називали га лоповом и пријетили му. Један финанс га је хватао за браду и пакосно га питао: „Христифоре, ће ти је сад краљ Петар?“ Други су га, у исто вријеме, псовали и ударали. Жандармеријски наредник Мато Римац, иначе католик, спасио је монахе од даљег мучења и они су враћени у манастир. Истрагом је доказано и утврђено да нису ништа криви, пуштени су без обзира на све оно што им се догодило. Након тога, архимандрит Михајловић је био талац све до 5. априла 1916. године и то под војним надзором.⁶⁴

Гроб Христифора Михајловића
(фото: Петар Милошевић)

Након рата, већ стар и нарушеног здравља, наставио је да живи у манастиру. Половином 1919. године Христифор Михајловић се политички ангажовао. Приликом организовања Народне радикалне странке у Мостару изабран је акциони одбор који је руководио организационим радом. Предсједник је био др. Алекса Радовић, потпредсједник Смаилага Темаловић, а међу члановима су се наша свештена лица које је предводио Христифор Михајловић.⁶⁵

Иза тога није пуно живио. Упокојио се 7. септембра 1920. године у манастиру Житомислићу, гдје је проживио своје посљедње дане.⁶⁶ Сахрањен је био уз сјеверни зид манастира, а

⁶⁴ Предраг Пузовић, *Страдање свештенства Захумско-херцеговачке епархије током Првог светског рата*, у: „Богословље“ бр. 1, Београд, 2016, стр. 31-32; Марко С. Поповић, *Патње Срба 1914-1918. године*, у: „Књига о Мостару“ Београд, 2006, стр. 183; Владимир Ћоровић, *Црна књига, Патње Срба Босне и Херцеговине за вријеме свјетског рата 1914-1918*, Бања Лука, 2014, стр. 69.

⁶⁵ *Застава*, Нови Сад, 1919, стр. 2.

⁶⁶ *Српска ријеч*, Сарајево, 1919, бр. 36 и бр. 40; *Весник Српске цркве*, Београд, март-април 1921, стр. 191; Радмила Радић, Момфило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914-1918*, Београд-Гацко, 2014, стр. 393.

након посљедњег рата (1992-1995) и обнове манастира, његов гроб је измјештен и налази се у манастирском гробљу, недалеко од цркве.

Извори и литература:

Необјављени извори
Архив Босне и Херцеговине
Земаљска влада Сарајево (1879-1918)

Објављени извори
Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985.

Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo, 2016.

Споменица епархије захумско-херцеговачке живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење 1918-1928, Ниш, 1928.

Српска православна херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. године (с додатком), ур. Јован Муцковић, Мостар, 1901.

Шематизам српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1912, Сарајево, 1912.

Шематизам Српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1906, Мостар, 1907.

Штампа

Босанска вила, Сарајево, 1888, бр. 17.

Босанска вила, Сарајево, 1888, бр. 18.

Босанска вила, Сарајево, 1888, бр. 21.

Босанска вила, Сарајево, 1888, бр. 22.

Босанска вила, Сарајево, 1888, бр. 23-24.

Босанска вила, Сарајево, 1891, бр. 11.

Босанска вила, Сарајево, 1891, бр. 12.

Босанска вила, Сарајево, 1892, бр. 17.

Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1893.

Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1893.

Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1903.

Босанско-Херцеговачки Источник, Сарајево, 1906.

Весник Српске цркве, Београд, 1921.

Глас Црногорца, Цетиње, 1910.

Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1889.

Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1890.

Дело, Београд, 1897.

Застава, Нови Сад, 1919.

Звезда, лист за забаву, поуку и књижевност, Београд, 1901.

Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1905, бр. 11.

Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1905, бр. 12.

Службени лист Српске књижевне задруге, Београд, 1911.

Српска ријеч, Сарајево, 1919, бр. 36.

Српска ријеч, Сарајево, 1919, бр. 40.

Учитељ, Београд, 1893.

Литература

Vid Vuletić, *Starobosanski natpisi u Hercegovini*, Zagreb, 1866.

Ава Јустин Поповић, *Живот Светог Василија Острошког чудотворца*, у: „Житија светих (за април)“, Београд, 1994.

Братислава Владић-Крстић, *Народни живот и култура Срба у Источној Херцеговини*, Требиње 2019.

Владимир Ћоровић, *Манастир Завала*, у: *Старинар*, Београд, 1922.

Владимир Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999.

Владимир Ћоровић, *Црна књига, Патње Срба Босне и Херцеговине за вријеме свјетског рата 1914-1918*, Бања Лука, 2014.

Горан Васин, *Михаиловић, Христифор (Ристо)*, у: „Српски биографски речник“, књ. 6 Мар-Миш, Нови Сад, 2014.

Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа, 2007.

Ђуро Сврдлин, *Основна школа у животу села Житомислић*, Источно Сарајево, 2011.

Јасмина Милановић, *Delfa Ivaniћ. Успомене*, Београд, 2012.

Јефто Дедијер, Обрен Ђурић-Козић, Миленко С. Филиповић, Љубо Мићевић, *Херцеговина. Антропоеографске студије*, Гацко, 2010.

Јован Вукмановић, *Конавли, антропоеографска и етнолошка испитивања*, Београд, 1980.

Јован С. Радојичић, *Биографије Срби западно од Дунава и Дрине*, том II И-О, Нови Сад, 2009

Константин Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, у: „Зборник Константина Јиречека“ I, Београд, 1959.

Љиљана Шево, *Православе цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука, 2002.

Љубинка Којић, *Манастир Житомислић*, Сарајево, 1983.

Маријан Сиврић, *Arheološka izložba – katalog*, Trebinje 1970.

Марко С. Поповић, *Патње Срба 1914-1918. године*, у: „Књига о Мостару“ Београд, 2006.

Миленко С. Филиповић у Љубо Мићевић, *Попово у Херцеговини, антропоеографски приказ*, Сарајево, 1959.

Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука, 2015.

Михаило Динић, *Земље Херцеге Светога Саве*, Београд, 1940.

Нићифор Дучић, *Књижевни радови I*, Београд, 1891.

Предраг Пузовић, *Страдање свеиштенства Захумско-херцеговачке епархије током Првог светског рата*, у: „Богословље“ бр. 1, Београд, 2016.

Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љетописи*, Сарајево, 1976.

Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини (1875-1878)*, Требиње, 2023.

Радмила Радић, Момћило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914-1918*, Београд-Гацко, 2014.

Радославка Сударушић, Јустин Годић, *Рукописна и штампана ћириличка баитина у радовима архимандрита Леонтија Нинковића и Христифора Михајловића, Вукових сљедбеника у Херцеговини*, у: „Годишњак“, Фоча, 2015.

Risto Milićević, *Hercegovacka prezimena*, Beograd, 2005.

Симо Радић, *Требиње и Попово од XI до XV вијека*, Нови Сад, 2017.

Hamdija Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882*, Sarajevo, 1958.

Хидроелектране на Требишњици 1968-2018.

Интернет извори

(https://eparhija-zahumskohercegovacka.com/?page_id=17354 приступљено 5. октобра 2023. године у 16.31)

Petar MILOŠEVIĆ

HRISTIFOR MIHAJLOVIĆ – TWO CIRCLES FROM ZAVALA TO ŽITOMISLIĆ

Summary

This, as well as many other figures from the church history of the mentioned period, are almost completely forgotten and sidelined as topics for researchers. That was one of the main reasons for writing this work - to be torn from oblivion! In this paper, we have tried to illuminate as fully as possible the personality of a Serbian writer, a national worker and a dedicated researcher of the history of the Serbian book, almost forgotten in science. Mihajlovic left a significant mark in two monasteries. These are the Zavala monastery, where he learned his first letters, became a monk and was abbot, and the Žitomislić monastery, where he became an archimandrite and where he spent the last years of his life. He was a true fighter for the church to which he dedicated his entire life. He was at the service of the Serbian people who were going through difficult times of Turkish and Austro-Hungarian occupation. This work was created on the basis of available sources, periodicals and literature using the modern history of methodology.